

HELSINGIN YLIOPISTO
HELSINGFORS UNIVERSITET
UNIVERSITY OF HELSINKI

Opiskelijakirjaston verkkojulkaisu 2006

Jesus Sirak, kirjanoppinut kahden kulttuurin välissä

Timo Veijola

Julkaisu: Teologinen aikakauskirja
Helsinki: Teologinen julkaisuseura
ISSN 0040-3555
108 (2003): 1
s. 7-15

Tämä aineisto on julkaistu verkossa oikeudenhaltijoiden luvalla. Aineistoa ei saa kopioida, levittää tai saattaa muuten yleisön saataviin ilman oikeudenhaltijoiden lupaa. Aineiston verkko-osoitteeseen saa viitata vapaasti. Aineistoa saa opiskelua, opettamista ja tutkimusta varten tulostaa omaan käyttöön muutamia kappaleita.

www.opiskelijakirjasto.lib.helsinki.fi
opiskelijakirjasto-info@helsinki.fi

Jeesus Sirak, kirjanoppinut kahden kulttuurin välissä

TIMO VEIJOLA

Raija Sollamolle 9.12.2002

LÖYTÖHISTORIA

1900-luvun merkittävien heprealaisia tekstejä sisältänyt löytö olivat Qumranista tehdyt tekstilöydöt. Yleisessä tietoisuudessa näiden epäilemättä tärkeiden löytöjen varjoon ovat kuitenkin jääneet lähes kokonaan ne löydöt, joita 1800-luvun lopulla tehtiin Kairon Esran synagogan genizasta eli käytöstä poistettujen pyhien tekstien varastosta. Monien muiden tekstien lisäksi sieltä löytyi huomattava määrä Jeesus Sirakin hepreankielistä tekstiä. Apokryfikirjoihin kuuluvan Jeesus Sirakin kirjan teksti oli tunnettu siihen saakka pelkästään käännöksistä. Kuitenkin kirjan prologin perusteella on aina tiedetty, että teksti on alun perin kirjoitettu hepreaksi. Vielä Hieronymus on tuntenut heprealaisen tekstin. Myös rabbiinisessa kirjallisuudessa olevat sitaatit todistavat heprealaisen tekstin olemassaolosta.

1890-luvun lopulla antiikkikauppiaille alkoi ilmestyä palasia kirjan heprealaisesta tekstistä. Nämä saivat romania-laissyntyisen rabbi Solomon Schechterin, joka toimi Talmud-kirjallisuuden opettajana (reader) Cambridgen yliopistossa, tekemään vuonna 1896 matkan Kairoon ja hankkimaan Esran synagogan genizasta suunnattoman määrän heprealaisia käsikirjoitusfragmentteja, joihin sisältyi huomattava osa Sirakin kirjan heprealaista tekstiä. Vuosien kuluessa fragmenteista on tunnistettu uusia palasia Sirakin tekstistä, niin että niiden perusteella heprealaista tekstiä tunnetaan 68% koko kirjan alasta. Suurinta osaa fragmenteista säilytetään Cambridgen yliopiston kirjastossa.¹ Fragmentit ovat peräisin kuudesta eri käsikirjoituksesta, joille on

annettu signumit H^{A-F}. Käsikirjoitukset ovat peräisin 1000- ja 1100-luvulta jKr. Merkittävin ja laajin niistä on käsikirjoitus H^{B.2}

Aluksi heprealaisia käsikirjoituksia epäiltiin myöhemmiksi käännöksiksi joko Syyriasta tai kreikasta - persian välityksellä. Epäilykset kumottiin lopullisesti, kun myös Qumranista ja Masadalta löydettiin Sirakin kirjan fragmentteja, jotka julkaistiin 1960-luvulla. Qumranin luolasta 2 löytyi kaksi pientä fragmenttia (2Q18), jotka ovat peräisin ensimmäisen vuosisadan puolivälistä eKr. ja sisältävät muutamia sanoja tai kirjaimia kohdista 6:20-31 ja 6:13—14.³ Toinen, hieman laajempi fragmentti (11QPs^a) löydettiin luolasta 11. Se on peräisin samalta ajalta kuin edellinen eli ensimmäisen vuosisadan puolivälistä eKr. ja sisältää jakson 51:13—20,30b.

1 Ks. genizan fragmenttien värikkästä löytöhistoriasta S. C. Reif, *The Discovery of the Cambridge Genizah Fragments of Ben Sira. Scholars and Texts*, teoksessa P. C. Beentjes (ed.), *The Book of Ben Sira in Modern Research*, BZA W 255, Berlin/New York 1997, s. 1-22.

2 Tärkeimmät Ben Siran geniza-käsikirjoitusten julkaisut ovat H. L. Strack, *Die Sprache Jesus', des Sohnes Sirachs. Der jüngst gefundene hebräische Text mit Anmerkungen und Wörterbuch*, SIJB 31. Leipzig 1903, R. Smend, *Die Weisheit des Jesus Sirach hebräisch und deutsch. Mit einem hebräischen Glossar*, Berlin 1906, 1. Levi, *The Hebrew Text of the Book of Ecclesiasticus. With briefnotes and a selected glossary*, SStS 3. Leiden 1904 (reprinted 1951), ja M.H. Segal, *Seper Ben Sira ha-šalem* (hepr.), 2nd ed. Jerusalem 1958.

3 Julkaisu: M. Baillet, *Discoveries in the Judaean Desert of Jordan III*, Oxford 1962.

Sirak-tutkimuksessa molemmista käytetään yhteistä signumia H^Q.⁴ Edellisiä tärkeämpi on Masadan vuorilinoituksen itäisestä puolustusmuurista vuonna 1964 löydetty käsikirjoitus, joka sisältää jakson 39:27—44:17 ja on myöskin peräisin ensimmäisen esikristillisen vuosisadan puolivälistä. Siitä käytetty signum on H^M.⁵

TEKSTITRADITIO

Heprealainen tekstitradiatio jakautuu kahteen päähaaraan (H I ja H II), joista jälkimmäinen sisältää huomattavan paljon laajennuksia ja muutoksia. Heprealainen teksti on tradeerattu melko huolimattomasti ja siihen ovat paikoitellen vaikuttaneet myös kreikkalainen ja syyrialainen käännös.⁶

Ben Siran pojanpoika käänsi isoisänsä teoksen kreikaksi Aleksandriassa toisen vuosisadan lopulla eKr. Käännös on tämän jälkeen saanut monia uusia tekstimuotoja, jotka näkyvät Septuagintasta ja sen pohjalta syntyneistä tytärkäännöksistä. Jeesus Sirakin kreikankielisen tekstin julkaisijan, tunnetun Septuaginta-tutkijan Joseph Zieglerin mukaan "Septuagintan kaikista kirjoista Sirak (Ecclesiasticus) sisältää tekstikriitikolle kaikkein eniten ja kaikkein suurimpia arvoituksia".⁷ Kaikki tärkeimmät majuskelit sisältävät Sirakin kirjan tekstin. Vanhinta tekstimuotoa (Gr I) lähimmäksi tulee majuskeleissa B (Codex Vaticanus 300-luvulta) ja S (Sinaiticus 300-luvulta) oleva tekstimuoto. Myöhempi, monia muutoksia sisältävä tekstimuoto Gr II esiintyy muun muassa kirkkoisien sitaateissa, Origeneen ja Lukianoksen resensioissa sekä monissa minuskeleissa. Kreikkalaisessa tekstitradiotiossa on tapahtunut kohtalokas sekaannus, kun jakson 33: 16b-36:13a sisältävät sivut ovat tuntemattomasta syystä joutuneet jakeiden 30:26 ja 30:27 väliin. Lisää sekavuutta aiheuttaa se, että genizan fragmenttien jaejako ei aina noudata Septuagintan jaejärjestystä. Vulgata ja syyrialainen Pešitta ovat säilyttäneet oikean tekstijärjestyksen. Tästä johtuen jakson 30:16-36:11 alueella vallitsee suuri kirjavuus lukujen ja jakeiden ilmoittamisessa. Nykyään seurataan yleensä heprealaisen alkutekstin ja Vulgatan mukaista järjestystä, mutta toisinaan

se ilmoitetaan myös suluissa kuten Zieglerin Septuaginta-editiossa.⁸

Useimmat uudetkin raamatunkäännökset (muun muassa ruotsalainen 1999) on tehty Sirakin kirjan osalta Septuagintan pohjalta, koska se on edelleen ainut koko kirjan sisältävä tekstimuoto. Vähitellen kuitenkin paineet heprealaisen tekstimuodon suurempaan huomioon ottamiseen ovat kasvaneet. Esimerkiksi uusimmassa Sirakin kommentaarissa, jonka on laatinut Georg Sauer,⁹ on valittu lähtökohdaksi heprealainen teksti, jota on täydennetty puuttuvien osien kohdalta Septuagintan avulla.¹⁰ Suomeksi heprealaista tekstiä ei ole koskaan käännetty. On huomattava, että pojanpojan kreikankielinen käännös on luonteeltaan varsin vapaa. Paikoitellen heprealaista tekstiä on tietoisesti tulkittu kreikkalaiseen ympäristöön paremmin sopivaksi. Tässä mielessä Suomen evankelis-luterilaisen kirkon komitea, jonka tehtävänä on valmistaa uusi apokryfikirjojen käännös, teki historiallisen päätöksen, kun se syyskuussa 2001 päätti laatia Jeesus Sirakin kirjasta kaksi erillistä käännöstä, joista toinen pohjautuu Septuagintaan ja toinen hepreakieliseen tekstimateriaaliin.

Heprealaisen ja kreikkalaisen tekstitradiation lisäksi tärkeitä ovat myös Sirakin kirjan syyrialainen ja latinalainen käännös. Edellinen (S) sisältyy Pesitaan (300-luku) ja näyttää pohjautuvan heprealaiseen pohjatekstiin, joka on lähellä H II:a, mutta joka samalla antaa viitteitä H I:n tekstipohjasta. Tekstissä näkyy kristillinen vaikutus, mutta tuskin nimenomaan ebionien panos, kuten Michael Winter pyrki osoittamaan.¹¹ Syyrialaisella käännöksellä on verrattain suuri merkitys Sirakin tekstikriittisessä tutkimuksessa.

Latinalainen Vulgata sisältää Sirakin kirjasta 300-luvulla syntyneen vanhalatinalaisen käännöksen (Vetus Latina), jonka Hieronymus lainasi sellaisenaan omaan käännökseensä. Se on verrattain vapaa ja monia laajennuksia sisältävä käännös, joka pohjautuu kreikkalaiseen tekstiin ajalta, jolloin jakeet 33:13b-36:16a sisältävät sivut vielä olivat oikealla paikallaan. Alkuperäisestä käännöksestä puuttuivat prologi ja esi-isien ylistys (luvut 44-50), jotka lisättiin myöhemmin Vulgataan. Kään-

nöksen pohjana olli luultavasti Gr I, mutta se näyttää joutuneen jo varhain Gr II:n vaikutuspiiriin saaden siitä laajennuksia.

Kaiken kaikkiaan Sirakin kirja sisältää monimutkaisen tekstihistoriansa vuoksi erittäin suuren määrän tekstikriittisiä ongelmia ja muodostaa siksi poikkeuksellisen suuren haasteen tekstikriittiselle työskentelylle, joka edellyttää vähintään (vokalisoinnottoman) heprean, kreikan, syyrian ja latinan hyvää taitoa. Tekstikriitikki ei kuitenkaan ole tarkoitus sinänsä, vaan se luo pohjan tämän teologisesti ja myös filosofisesti hyvin rikkaan teoksen sisällön lähemmälle tutkimukselle, joka näyttää näyttävän virinnee toden teolla vasta viime vuosikymmeninä, erityisesti roomalaiskatolisten tutkijoiden keskuudessa.¹²

KIRJAN NIMI, KIRJOITTAJA JA KÄÄNTÄJÄ

Kirja on tunnettu Septuagintan ja syyrialaisen käännöksen perusteella nimellä "Jeesuksen, Sirakin pojan, viisaus" (ΕΦΘΙΑ ΙΗΣΟΥ ΥΙΟΥ ΣΙΡΑΧ). Hieronymuksen mukaan kirjan nimi sen sijaan olisi ollut "Parabola" (vertaukset tai sananlaskut). Vulgatassa kirjan nimenä on "Ecclesiasticus", jota on selitetty sillä, että kyseessä olisi erityisesti kirkon (*ecclesia*) suosima kirja (näin Rufinus 345-410 jKr.). Todellisuudessa kysymyksessä lienee kontaminaatiomuoto Saarnaajan kirjan latinan- (ja kreikan-)kielisestä nimestä "Ecclesiastes". Rabbiinisessa kirjallisuudessa kirja tunnetaan yleensä nimellä "Ben Siran kirja" tai "Ben Siran opetus".

Kirjoittajaksi kreikankielinen kolofoni ilmoittaa jakeessa 50:27 "Jeesus, Sirakin poika, Eleasar, jerusalemlainen". Prologissa (7) pojanpoika kutsuu isoisäänsä nimellä "Jeesus". Syyrialaisessa käännöksessä nimenä on "Jesua, Simonin poika, Bar Esira". Tällä perusteella Jeesus näyttää olleen isoisän todellinen nimi. Tosin hepreankielinen käsikirjoitus H⁶ tuntee kaksi kolofonia (50:27 ja 51:30c-e), joissa kirjoittajan nimenä on "Simon Ben Jesua Ben Eleasar Ben Sira". Tämän epävarmuuden takia nykyään puhutaan usein Jeesus Sirakin asemasta pelkästään Ben Sirasta (vrt. rabbiininen traditio).

Prologin mukaan (28) pojanpoika tuli Egyptiin kuningas Euergeteen 38. vuotena, oleskeli siellä hänen aikanaan ja käänsi sen jälkeen isoisänsä teoksen hepreasta kreikaksi. Egyptistä tunnetaan kaksi Ptolemaios-nimistä hallitsijaa, joilla oli lisänimi Euergetes (eli Hyväntekijä): Ptolemaios III (246-221) ja Ptolemaios VIII (170-164 ja 145-116eKr.). Edellinen ei tule kysymykseen, koska hän hallitsi yhteensä vain 25 vuotta. Näin ollen jäljelle jää Ptolemaios VIII, jolla oli myös lisänimi Fyskon. Tämä hallitsi yhteensä yli 38 vuotta: vuosina 170-164 ja uudelleen vuosina 145-116. Välillä (164-145) valtaa piti yksinään hänen edeltäjänsä Ptolemaios VI Filometor, jonka kanssa hän toimi osan ajasta yhdessä hallitsijana. Tällä perusteella pojanpoika tuli Egyptiin vuonna 132, ilmeisesti keräsi siellä ko-

4 Julkaisu: J. A. Sanders, *The Psalms Scroll of Qumran Cave 11 (11QP^s)*, Discoveries of the Judaean Desert of Jordan IV, Oxford 1965.

5 Julkaisu: Y. Yadin, *The Ben Sira Scroll from Masada*. With Introduction, Emendations and Commentary, Jerusalem 1965.

6 Koko heprealaisen käsikirjoitusaineiston - myös synoptisessa muodossa - tarjoaa P. C. Beentjes, *The Book of Ben Sira in Hebrew*. A text edition of all extant Hebrew manuscripts and a synopsis of all parallel Hebrew texts, SVT 68, Leiden 1997.

7 J. Ziegler, *Sapientia Iesu Filii Sirach*, Septuaginta. Vetus Testamentum Graecum Auctoritate Academiae Scientiarum Göttingensis XII/2,2., durchgesehene Auflage, Göttingen 1980, Vonvort.

8 Ks. edellinen nootti.

9 *Jesus Sirach / Ben Sira*, ATD Apokryphen I, Göttingen 2000.

10 Jonkin verran enemmän kreikankielistä käännöstä käyttää edellistä vanhempi, mutta edelleen paras olemassa oleva Sirak-kommentaari: P. W. Skehan & A. A. Di Leila, *The Wisdom of Ben Sira*. A New Translation with Notes by P. W. Skehan, Introduction and Commentary by A. A. Di Leila, AJCB 39, New York 1987.

11 M. W. Winter, "The Origins of Ben Sira in Syriac I-II", VT 27, 1977, s. 237-253, 494-507.

12 Uusimmasta tutkimushistoriasta ks. Beentjes (ed.), *The Book of Ben Sira in Modern Research* (ks. edellä nootti 1).

kemuksia Ptolemaios Euergeteen aikana ja käänsi kohta sen jälkeen, siis vuoden 116 jälkeen, teoksen kreikaksi.

Tästä voidaan laskeskella isoisän toiminta-aikaa. Jos ajatellaan, että pojanpoika tuli Egyptiin noin 30 vuoden iässä ja väliin jäävälle sukupolvelle (isälle) lasketaan myös 30 vuotta, päädytään toisen vuosisadan ensimmäiseen neljännekseen. Tätä tukevat myös itse kirjasta saatavat tiedot: Esi-isien ylistys päättyy (50:1-21) ylipappi Simonin, Johananin (kreikaksi Oniaan) pojan ylistykseen, jossa edellytetään tämän kuolema. Kysymyksessä on Simon II, joka toimi Josefuksen mukaan ylipappina toisen vuosisadan alussa (Ant. Jud. XII:224). Toisaalta Ben Sira ei tiedä vielä mitään tämän pojan ja seuraajan Onias III:n vuonna 175 eKr. tapahtuneesta erottamisesta ja siihen liittyneistä uuden ylipappi Jasonin alulle panemista hellenisointipyrkimyksistä. Kirjasta näkyy kuitenkin jo selvästi hellenismien vaikutus juutalaisuuteen. Tällä perusteella Ben Siran kirjallinen toiminta ajoitetaan yleensä vuosien 190 ja 180 eKr. väliseen aikaan.

BEN SIRAN AMMATTI JA YHTEISKUNNALLINEN ASEMA Tutkimuksessa vallitsee laaja yhteisymmärrys siitä, että Ben Sira oli ammatiltaan viisaudenopettaja, mikä käy ilmi jo pojanpojan laatimasta kreikankielisestä prologista. Hän kuului kirjanoppineiden tai nykyisen raamatunkäännöksen kielenkäytön mukaan "lainopettajien" ammattikuntaan, jonka edustajista käytetään heprealaista nimeä *בִּרְפָד* (38:24) ja kreikkalaista nimeä *γραμματεὺς* (10:5). Kirjanoppineiden luokka oli kehittynyt kuningasajan "kirjureista" (*בְּרִפְדִּים*), jotka toimivat ennen kaikkea hovissa erilaisissa kirjallista sivistystä vaativissa tehtävissä (2 Sam 8:17; 20:25; 2 Kun 12:11; 18:18,37 ym.). 600-luvun lopulla "kirjurit" tavataan kohdassa Jer 8:8-9 uskonnollista lakia selittävänä ja sitä luovana ammattiryhmänä, josta käytetään myös myöhemmin yleiseksi tulevaa nimitystä "viisaat" (*טַכְמִים*). Myöhäisillä, nomististisesti suuntautuneilla deuteronomisteilla tavataan jo myöhempien kirjanoppineiden kolme keskeistä tuntomerkkiä: He olivat en-

sinnäkin lakia selittäviä *eksegeettejä*, toiseksi sitä kansalle opettavia *pedagogeja* ja kolmanneksi sitä käytäntöön soveltavia juristeja.¹³ Eksiilin jälkeen "kirjanoppinut" Esra (Esr 7:6,11,12,21; Neh 8:1,4,9,13; 12:26,36) jatkoi samaa linjaa toimimalla lain selittäjänä (Esr 7:6; Neh 8:14-18), opettajana (Esr 7:10) ja tuomareiden esimiehenä (Esr 7:25-26; 10:14). Näin syntyi varsinainen kirjanoppineiden ammattikunta, joka Misnan mukaan jatkoi Mooseksesta alkavaa profeettojen suksessiota (Abot 1:1).

Ben Sira kuului ilmiselvästi tähän suksessioon. Kirjanoppineen ammatin jaloutta kuvaava jakso 38:24-39:11 puhuu hänen omasta toiminnastaan, johon kuului kokopäivätoiminen viisauden harrastaminen, opettaminen ja tuomarin tehtävissä toimiminen. Hänellä oli Jerusalemissa "koulutalo" (*בֵּית הַמִּדְרָשׁ*) 51:23, *יִשְׁבֵּחַ* 51:29), jossa hän opetti opilaitaan. Hänen kirjansa keskeisiä termejä on opetusta ja kasvatusta tarkoittava sana *מִרְבָּךְ*, kreikaksi *παιδεία*. Jerusalemissa oli ilmeisesti hänen aikanaan monia keskenään kilpailevia viisaukouluja (37:19-26). Kirjanoppinut ei ollut pelkkä kamarioppinut, vaan hänen toimenkuvaansa kuuluivat myös ulkomaanmatkat (34:9-13), joiden taustalla oli poliittinen toimeksianto (39:4). Kirjanoppinut toimi tuomarina (38:33, vrt. 4:9,15; 10:1-2,24), poliittisena neuvonantajana (11:1; 13:9; 20:27; 39:4), ja hän saattoi viisautensa palvelemaan omaa kansaansa (24:30-34; 33:16-19; 37:19-26).

Tutkimuksessa vallitsee epäselvyyttä siitä, oliko kirjanoppinut Ben Siran tausta tarkemmin sanottuna profeetallinen vai papillinen. Martin Hengel on puolustanut aikaisemmin Ben Siran profeetallista taustaa sillä perusteella, että Ben Sira ymmärtää Mooseksesta 12 pieneen profeettaan ulottuvan suksession nimenomaan profeetallisena suksessiona (44:1-50:24) ja että hän puhuu kirjanoppineen harjoittamasta laintulkinnasta profeetallista inspiraatiota muistuttavalla tavalla (24:32-34; 39:6-7).¹⁴ Rabbiinisessa kirjallisuudessa tulikin vallitsevaksi näkemys, jonka mukaan profetia lakkasi eksiilin päätyttyä ja tilalle astuivat Esralta auktoriteettinsa johtavat kirjanoppineet (Misna, Abot). Tämä ei kuitenkaan vielä takaa sitä, että Ben Siran oma tausta olisi ollut profeetallinen.

Helge Stadelmann on kirjassaan *Ben Sira als Schriftgelehrter*¹⁵ esittänyt merkittäviä argumentteja sen puolesta, että Ben Sira oli papillinen kirjannopintu, jolle pappisvirka takasi toimeentulon ja mahdollisuuden omistautua viisauden harjoittamiseen ja opettamiseen. Sir 7:29-31 vaatii papiston kunnioittamista ja papeille tulevien uhrilahjojen täsmällistä suorittamista. Uhrilahjojen osuus korostuu myös Aaronia koskevassa kohdassa 45:20-22. Näiden avulla omistautuminen viisausidn harjoittamiseen oli mahdollista (38:24). Merkittävänä Stadelmann pitää sitä, että Ben Sira ei mainitse esi-isien ylistyksessä (44-50) lainkaan kirjannoppineiden "esi-isää" Esraa - joka tosin oli myös pappi, mutta jonka ei missään mainita esiintyneen papillisissa tehtävissä. Eksiilin jälkeen "virka" siirtyi ylipappi Simonille (50:1-21), jota Ben Sira ylistää monisanaisesti. Simon (II) jatkoi virassaan Pinehaan, ylimmäisen papin ja kansanjohdajan virkaa 45:23-25). Stadelmann yhdistää Ben Siran poliittisen toiminnan ja siihen kuuluvat matkat Jerusalemin tuonaikaiseen hierokraattiseen hallintoon, jota johti ylimmäinen pappi ja johon tarvittiin myös maallista sivistystä saanutta papillista virkamieskuntaa.¹⁶ Myös Hengel on korjannut Stadelmannin tutkimuksen jälkeen aiempaa näkemystään Ben Siran profeetallisesta taustasta ja hyväksynyt ajatuksen Ben Sirasta papillisena kirjannoppineena.¹⁷

Yhteiskunnalliselta asemaltaan Ben Sira kuului epäilemättä ylempiin kansankerrostumiin, joilla tuohon aikaan oli yksinoikeus kirjalliseen sivistykseen. Kuitenkaan ei ole todennäköistä, että hän olisi ollut lähtöisin yhteiskunnan korkeimmasta ja varakkaimmasta yläluokasta, sillä kirjassaan hän varoittaa luottamasta rikkauteen (5:1,8), neuvoo varomaan mahtimiehiä (9:13; 13:3-7) ja sanoo vihaavansa petollista rikasta (25:2). Hän tuntee rikkautteen liittyvät vaarat (8:2; 14:3; 31:1-11) ja arvostelee omaisuuden hankkimista väärin keinoin (40:12-14). Toisaalta Ben Sira suhtautuu myönteisesti köyhiin (10:23; 11:1; 20:21; 21:5; 30:14) heitä silti ihannoimatta. Kaikesta päätellen Ben Sira kuului ns. ylempään keskiluokkaan, jota myös useimmat hänen oppilaansa lienevät edustaneet. Ben Sira opetti ilmeisesti ilman korvausta (51:25b).

Oppilaitaan hän kutsuu "pojikseen" (2:1; 3:17; 4:1; 6:18,23,32 ym.), joka oli tavanomainen, jo Sananlaskujen kirjassa usein esiintyvä nimitys viisaudenopettajan oppilaista. Ben Siran opetuksen sisällön perusteella hänen oppilaansa eivät voineet enää olla keskenkasvuisia poikia vaan pikemminkin aikuisiän kynnyksellä olevia nuorukaisia, joille oli tarpeellista antaa avioliittoon, perhe-elämään ja yhteiskunnalliseen toimintaan liittyviä ohjeita.

TEOLOGI KAHDEN KULTTUURIN VÄLISSÄ

Ben Siran tekee teologisesti erityisen mielenkiintoiseksi se seikka, että hän toimi kahden kulttuurin, juutalaisuuden ja hellenismien, välimaastossa. Hän oli selvästi hyvin perillä "uudenaikaisesta", hellenistisestä ajattelutavasta, mutta kyllin itsenäinen ja varma omasta uskonnollisesta perinnöstään voidakseen puolustaa sen arvoa ja asemaa uudessa henkisessä ilmastossa. Siinä mielessä hän on esimerkillinen apologeettinen teologi.

Jerusalemin hävityksen jälkeen vuonna 587 eKr. oli syntynyt pysyvä diaspora sekä Babyloniaan (myöhemmin Persiaan) että Egyptiin (vrt. Jer 44), jossa tärkeitä juutalaiskeskuksia olivat Elefantine ja sen juutalainen sotilassiirtokunta Ylä-Egyptissä (400-luvulta lähtien) sekä ennen kaikkea Aleksandria Niilin suistossa. Jälkimmäisestä muodostui hellenistisen kulttuurin keskus Egyptissä ja sin-

13 T. Veijola, *Moses Erben. Studien zum Dekalog, zum Deuteronomismus und zum Schriftgelehrtentum*, BWANT 149, Stuttgart 2000, s. 192-240.

14 M. Hengel, *Judentum und Hellenismus. Studien zu ihrer Begegnung unter besonderer Berücksichtigung Palästinas bis zur Mille des 2. Jh. v. Chr.*, WUNT 10, Tübingen 1969, s. 247-249.

15 WUNT H/6, Tübingen 1980.

16 Stadelmann, s. 26.

17 M. Hengel, "Schriftauslegung" und "Schriftverdung" in der Zeit des Zweiten Tempels" (1994), teoksessa Hengel, *Judaica, Hellenistica et Christiana. Kleine Schriften II*, WUNT 109, Tübingen 1999, s. 1-71 (s. 41).

ne syntyi myös laaja kreikankielinen juutalaisyhteisö, jonka tarpeita varten myös heprealainen Raamattu käännettiin kreikaksi - ensin Toora (200-luvulla), sitten profeetat ja lopuksi muut kirjoitukset - ja näin syntyi Septuaginta. Tämän yhteisön tarpeita palvelemaan luotiin myös Sirakin kirjan kreikankielinen käännös.

Palestiinassa kreikkalainen vaikutus alkoi tuntua selvästi ja vähitellen enenevässä määrin sen jälkeen, kun Palestiinasta oli tullut Aleksanteri Suuren valloitusten myötä osa ptolemaiolaista maailmanvaltaa. Ben Siran toiminta-aikana 200-luvun lopulla ja 100-luvun alussa hellenistinen vaikutus oli kaikkialla läsnäoleva, ja houkutus uusien tapojen ja ajattelumallien omaksumiseen oli suuri. Parhailaan elettiin suuren hellenistisen "vallankaappauksen" kynnyksellä, jonka Antiokhos IV Epifanes (175-164) yritti toteuttaa Jerusalemissa juutalaisten kannattajiensa tuella (vrt. 2 Makk 4:7-17). Ben Siran teologia on ymmärrettävä tämän jo pitkempään jatkuneen kahden kulttuurin välisen taistelun pohjalta. Sellaisena sillä on paradigmaattinen merkitys myös kristilliselle teologialle, joka myös joutuu puolustamaan identiteettiään erilaisten ulkopäin tulevien kulttuuristen paineiden keskellä. Millä tavalla voidaan olla ajanmukaisia luopumatta silti omasta identiteetistä?

Ben Siran opetuksissa esiintyy koko joukko perinnäiselle juutalaiselle viisaudelle uusia teemoja, jotka hän on selvästi lainannut kreikkalaisesta kulttuurista.¹⁸ Sellaisia ovat esimerkiksi kysymys lääkärin tarpeellisuudesta (38:1-15),¹⁹ ohjeet oikeasta käyttäytymisestä juhla-ateriaalla (31:12-32:13),²⁰ ehkä myös kysymys kunniaista ja häpeästä (3:1-6; 4:20-31; 10:19-25 ja 20:21-23). Myös viittaukset matkoihin (34:9-13; 39:4) kirjanoppineen elämään kuuluvana itsestäänselvytenä perustuvat hellenistisen kulttuurin tarjoamiin uusiin mahdollisuuksiin avartaa näköpiiriä.

Keskeinen teema Ben Siran opetuksessa on ystävyys, johon on hyvin runsaasti viittauksia.²¹ Ystävyyskorostamisen taustalla näkyy epävarma aika, jolloin luonnolliset perhesiteet olivat menettäneet merkitystään.²² Kreikkalaiselta pohjalta nousee myös esi-isien ylistys (44-50), joka on histo-

riallisena traditiona kokonaan uusi piirre heprealaisessa viisaukirjallisuudessa. Sen taustalla on kreikkalainen kuuluisien miesten ylistys (ns. *enkommion*). Tarkoituksena on osoittaa, että myös juutalaisilla on historiassaan antiikin sankareihin verrattavia suurmiehiä. Siksi runossa ylistetään estoita heidän inhimillistä suuruuttaan (44:1-15) ja myös heidän esteettisesti kaunista ulkonäköään (45:12). Ben Siraa kiinnostaa selvästi se, mihin ihminen ihmisenä voi yltää silloin, kun hän toimii liitossa Jumalan kanssa. Kysymys ei ole sekulaarista ihmishailusta, vaan Ben Siran tarkkailun kohteena ja ihanteena on Jumalan luoma hurskas ihminen.

Suoranaisia kirjallisia lainoja, jotka ovat voineet välittyä myös suullista tietä, on verrattain vähän. Selvä laina on 11:28 (hepr. 11:26): "Älä kiitä ketään onnelliseksi ennen hänen kuolemaansa", joka tavataan myös Herodotoksella (J, 32:7; 86:3), Sofokleella (Oid. Tyr. 1528-1530) ja Euripideellä (Andr. 100-102). Sukupolvien vaihtelun vertaaminen puun lehtiin (14:18) esiintyy jo Homeroksella (*Ilias* VI: 146).²³

Teologisesti merkittävämpiä ovat temaattiset yhtymäkohdat stoalaisen filosofian kanssa.²⁴ Tärkein niistä on Ben Siran usko Jumalan hyvään kaitsemukseen, providentiaan (39:12-35). Ben Sira polemisoi mainitussa kohdassa toisenlaisia, esimerkiksi epikurolaisia, näkemyksiä vastaan, jotka kiistävät maailman tarkoituksenmukaisuuden ja periaatteelliseen hyvyyden (39:21,34). Ben Sira pitää kiinni juutalaisen ja stoalaisen teologian perusdogmasta, jonka mukaan maailma on perusluonteeltaan rationaalinen ja ihmisen kannalta hyvä paikka elää. Runossa korostuu myös oikean ajan (kairos) keskeinen merkitys: kaikki tapahtuu aikanaan (39:16, 17, 33, 34), ja ihmisen tehtävänä on löytää oikea aika (vrt. 6:8; 12:19:6; 20:6,19-20; 22:6; 31:28; 38:13 ym.). Providentiaan liittyy myös usko koko luomakunnassa vallitsevaan suureen harmoniaan, jota Ben Sira ylistää stoalaisten tavoin ylistysrunossaan 42:15—43:33. Runossa on runsaasti hellenistisiä piirteitä, kuten esimerkiksi Jumalan lähes panteistinen ylistäminen (43:27). Maailman harmonisen luonteen korostaminen palvelee viime kädessä teodikeaa: Jumala on kaikessa viisas Luo-

ja ja maailman luotettava ylläpitäjä. Providentia hallitsee myös yksityisen ihmisen elämää, kuten jakeissa 16:17-23 todetaan poleemisesti niitä vastaan, jotka kiistävät Jumalan olevan kiinnostunut yksityisen ihmisen elämästä. Toisin kuin stoalaiset Ben Sira ei kuitenkaan mene niin pitkälle, että yhtyisi stoalaiseen ajatukseen ihmisen kohtalon ehdottomasta ennaltamääräytymisestä. Sen sijaan hän edustaa deuteronomistista näkemystä, jonka mukaan ihminen kykenee vapaasti päättämään, haluaako hän noudattaa Jumalan käskyjä vai ei (Dtn 11:26-28; 30:15-20). Hän asettuu vapaan tahdon kannalle (15:11-20). Puhuessaan vapaasta tahdosta (15:14 יהנהורבצרו "ja Jumala jätti hänet tahtonsa valtaan") Ben Sira käyttää samaa sanaa צרו, jota Genesiksessä käytetään ennen ja jälkeen vedenpaisumuksen, kun Jumala havaitsee, että ihmisen "ajatukset (צרו) ja pyrkimykset olivat kauttaaan pahat" (Gen 6:5,8:21). Genesiksessä tämä ihmisen "ajatus (ja pyrkimys)" nähtiin negatiivisessa valossa. Ben Sira sen sijaan tarkastelee sitä neutraalina ilmiönä, johon sisältyy mahdollisuus sekä hyvään että pahaan. Tosin hän ei ole kaikkialla täysin johdonmukainen, vaan puhuu jakeissa 1-13 siitä, miten Jumala on siunannut toiset ja kironnut toiset. Missään hän ei kuitenkaan sano, että synty olisi peräisin Jumalasta - se on tullut maailmaan naisen mukana (25:24).²⁵ Koska ihmisellä on vapaa tahto, määräytyy myös hänen kohtalonsa hänen tekojensa ja niiden tuottamien seurausten mukaan. Tässäkin Ben Sira edustaa deuteronomistisessa kirjallisuudessa (esim. Dtn viisauksikirjallisuudessa yleistä palkkio-oppia Tun- Ergehen-yhteys). Palkkio ja rangaistus saadaan jo tässä elämässä (9:12). Kärsimys ymmärretään Jumalan toimeenpanema testinä ja kasvatuskinona (2:1-4). Elämän pitkässä juoksussa hurskas elämä palkitaan ajallisena siunauksena 18; 2:10; 26:4; 25:7; 37:26; 39:11), samoin syntinen saa rangaistuksensa jo tässä elämässä, 11:24, 26—28). Kuolema on ehdoton raja, jota ennen ihmisen on tehtävä kaikki, mikä hänen tehtävä on. Näin ajallisen elämän arvo korostuu ja tärkeäksi nousee jo muinaisesta Egyptistä ja Mesopotamiasta tunnettu ja antiikin kirjailijoiden suo-

simana *carpe diem* -periaate (14:11-19), joka oli keskeinen myös Vanhan testamentin Saarnaajalle (Saarn 9:4—10).²⁶ Kuolemanjälkeisestä elämästä Ben Sira ajatteli, että ihminen elää eteenpäin lapsissaan, joko hyvässä (30:4-5) tai pahassa muodossa (41:5-10). Jälkeläisten lisäksi ihminen jatkaa elämäänsä nimessään eli jälkimaineessaan (41:11-13).

Ben Siran teologisesti kenties merkittävin pa-

-
- 18 Ks. aiheen tutkimustutkimushistoriasta O. Kaiser, "Judentum und Hellenismus", VF 27,1982, s. 68-88 (s. 79-86).
  - 19 Lähemmin aiheesta esim. L. Schrader, "Beruf, Arbeit und Muße als Sinnerfüllung bei Jesus Sirach", teoksessa R. Egger-Wenzel & I. Krammer (ed.), *Der Einzelne und seine Gemeinschaft bei Ben Sira*, BZAW 270, Berlin/New York 1998, s. 117-149 (s. 134-144).
  - 20 Lähemmin aiheesta esim. H.-V. Kieweler, "Benehmen bei Tisch", teoksessa Egger-Wenzel & I. Krammer (ed.), s. 191-215.
  - 21 Sir6:5-17; 7:18; 9:10; 9:10; 11:29-34; 12:8-9; 22:19-26; 27:16-21; 33:6; 37:1-6. Ks. aiheesta lähemmin esim. F. V. Reiterer (ed.), *Freundschaft bei Ben Sira. Beiträge des Symposiums zu Ben Sira Salzburg 1995*, BZAW 244, Berlin/Nevv York 1996, ja J. Corley, "Friendship According to Ben Sira", teoksessa Egger-Wenzel & I. Krammer (ed.), s. 65-71.
  - 22 O. Kaiser, *Die alttestamentlichen Apokryphen. Eine Einleitung*, Gütersloh 2000, s. 86.
  - 23 Nämä yhteydet mainitsee Kaiser, *Apokryphen*, s. 87.
  - 24 Näistä yhteyksistä esim. O. Kaiser, "Determination und Freiheit bei Kohelet / Prediger Salomo und in der Frühen Stoa", NZStH 31. 1989, s. 251 -270, O. Kaiser, *Die Bedeutung der griechischen Weil für die alttestamentliche Theologie*, NAWG I (Philologisch-historische Klasse), 2000/7. s. 307-344 (s. 330-335), ja S. L. Mattila, "Ben Sira and the Stoics. A Reexamination of the Evidence". JBL 119.2000, s. 473-501.
  - 25 Monien hellenistisen ajan kirjailijoiden tavoin Ben Siralla on melko, joskaan ei yksinomaan negatiivinen suhtautuminen naissukupuoleen (3:2-6; 7:19,24-28; 9:1 -9; 19:2-3; 22:3-5; 23:22-26; 25:1,8,13-26; 18; 28:15; 33:20; 36:26-29; 40:19,23; 42:6,9-14).
  - 26 Ks. lähemmin O. Kaiser, "Carpe diem und Memento mori bei Ben Sira", teoksessa M. Dietrich & O. Loretz (ed.), *dubsar anta-men. Studien zur Altorientalistik*, FS Willem H.Ph. Römer. Münster 1998. s. 185-203.

nos juutalaisuuden ja hellenismien väliseen vuoropuheluun on hänen luomansa synteesi viisaudesta, Toorasta ja Jumalan pelosta.²⁷ Synteeseille on olemassa tietynlainen tausta jo deuteronomistisessa teologiassa, jossa viisautta (Dtn 1:13,15; 4:6; 16:19; 34:9), Toora (Dtn 1:5; 4:44; 17:19; 28:58; 29:28; 31; 12; 32:46) ja Jumalan/Jahven pelko (Dtn 4:10; 5:29; 6:2,13,24; 8:6; 10:12,20; 13:5; 14:23; 17:19; 28:58; 31:12,13) ovat keskeisiä käsitteitä. Myöhemmissä deuteronomistisissa kerrostumissa Toora ja viisautta lähestyvät huomattavasti toisiaan - kuitenkin samastumatta (Dtn 4:6-8). Toinen tärkeä lähtökohta on Vanhan testamentin viisautskirjallisuus, jossa Jumalan/Jahven pelko on eräs keskeinen elementti²⁸ ja jonka nuoremmissa osissa (Snl 1-9) viisautta esiintyy personifioituna olentona, Jumalan luomistoiden esikoisena (Snl 8). Tältä pohjalta Ben Sira loi synteessin näistä kolmesta avainkäsitteestä.

Viisautta-teeman keskeisyys näkyy jo ulkonaisesti siinä, että se kehystää Sirakin kirjaa (luvut 1 ja 51) ja muodostaa myös sen keskuksen (luku 24). Viisautta, Jumalan pelon ja Tooran keskinäinen suhde on parhaiten määriteltävissä Rudolf Smendin (seniorin) mukaan siten, että "subjektiivisesti viisautta ilmenee Jumalan pelkona ja objektiivisesti Moosoksen lakina (Toorana)."²⁹ Tältä pohjalta Alexander Di Leila määrittelee koko kirjan teessin seuraavalla tavalla: "Tooran kanssa samastetun viisautta voi saavuttaa vain se, joka pelkää Jumalaa ja noudattaa hänen käskyjään."³⁰

Termi "viisautta" (חכמה ja σοφία) esiintyy kreikkankielisessä käännöksessä yhteensä noin 55 kertaa. Sananlaskujen kirjan lukuun 8 (j. 22-31) liittyen Ben Sira sanoo, että viisautta tulee Herralta (1:1), on hänen luomansa (1:9). Se luotiin ennen kaikkia muita, eikä se lakkaa koskaan olemasta (1:4; 24:9). Kysymyksessä on siis pre-eksistenttinen, iankaikkinen viisautta. Viisautta on persoonallinen olento (24:3-24), joka esiintyy opettajana (4:11-19), vaimona (14:20-15:8) ja rakastajattarena (51:13-21). Jumala lahjoittaa viisautta ystävilleen (1:10) eli niille, jotka noudattavat hänen käskyjään (1:26) ja pelkäävät häntä (15:1; 43:33). Herran pelko on viisautta alku (1:14, vrt. Snl 9:10) ja juuri (1:20), jo-

ka tuottaa iloa ja kunniaa (1:11-12) ja takaa pitkän (1:20) ja onnellisen elämän (34:14-20). Vaikka viisautta on koko maailmaa ja kaikkia kansoja koskettava asia (24:6), niin sen varsinainen kotipaikka on Israel (24:8). Viisautta on asettunut asumaan Jerusalemiin (24:11) eikä esimerkiksi Ateenaan tai Aleksandriaan, millä tahdotaan sanoa, että israelilainen viisautta on yliveraista hellenistiseen viisautta verrattuna. Konkreettisen ilmenemismuotonsa viisautta saa Moosoksen laissa (24:23).

Vaikka viisautta onkin Jumalan lahja, ihmisen on ponnisteltava sen saavuttamiseksi. Hänen on kehitettävä koettelemuksia (2:1-10; 4:17-19), noudatettava kurinalaista elämää (6:18-37). Syntiset ja ymmärtämättömät ihmiset eivät voi koskaan saavuttaa sitä (15:7-9). Viisautta saavuttaminen on olennaisella tavalla yhteydessä Korkeimman lain tutkimiseen (38:34). Spekulaatiiviseen, kreikkalaisperäiseen viisautta sen sijaan liittyvät omat vaaransa (3:21-23).

Yhdistämällä viisautta, Tooran ja Jumalan pelon Ben Siran tarkoituksena on sanoa hellenistisen kulttuurin keskellä eläville aikalaisilleen, että juutalainen laki (Toora) on kreikkalaisten suosiman ikiaikaisen viisautta keskeinen ilmentymä, jota noudatettava, Jumalaa pelkäävä ihminen saavuttaa onnellisen ja tasapainoisen elämän. Toora ei kumoa tai korvaa ikiaikaista viisautta, vaan asettuu ikään kuin viisautta varjoon saaden viisautta oikeutuksensa ja uuden horisontin, josta se voidaan ymmärtää uudella ja entistä rikkaammalla tavalla.³¹

Ben Sira on todellinen viisauttaopettaja myös siinä mielessä, että hänen esitystapaansa leimaa pyrkimys välttää äärimmäisiä kannanottoja ja tehdä tilaa elämän moniselitteiselle luonteelle, mikä tulee hyvin näkyviin monissa käytännön elämään liittyvissä ohjeissa. Hän esimerkiksi kehottaa lainaamaan lähimmäiselle, mutta on samalla hyvin tietoinen lainaamiseen liittyvistä riskeistä (29:1-13). Neuvonantajia joutuu kuuntelemaan, mutta samalla on syytä olla tietoinen heidän puolueellisuudestaan (37:7-15) ja kuunneltava oman sydämen neuvoa (37:13). Vaikeneminen on moniselitteinen asia, joka voi johtua viisautta tai tyhmyydestä (20:5-7, vrt. Snl 17:27-28). Suhtautuminen lääkä-

riin (38:1—15) on selvästi ambivalentti: toisaalta suositellaan turvautumista lääkäriin (j. 1-8), mutta samalla nähdään, että varsinainen parantaja on Jumala itse (j. 9, vrt. Ex 15:26, Job 5:18, Hoos 6:11). Sama kahtalaisuus suhteessa lääkäriin korostuu vielä enemmän, jos verrataan toisiinsa jakeen 38:15 heprealaista tekstiä ("Syntiä Luojaansa vastaan tekee se, joka uhmaa lääkäriä") ja pojanpojan siitä tekemää kreikkalaista käännöstä ("Joka tekee syntiä Luojaansa vastaan, joutukoon lääkärin käsiin!"). Myös kuolema on eri asia erilaisissa olosuhteissa eläville ihmisille (41:1-2). Ben Sira on tietoinen ystävyyteen liittyvästä epävarmuudesta (6:7-9). Hän on hyvin perillä siitä, että elämässä vastaan tulevat asiat eivät ole merkitykseltään neutraaleja, eikä ihminen pysty aina etukäteen tietämään, miten hänen tulee niihin suhtautua. Ben Sira varoittaa arvioimasta asioita liian nopeasti pelkän ulkoisen olemuksen perusteella ja kehottaa siksi perusteelliseen harkintaan (11:2-7). Aikojen ja ihmisten erilaisuuden taustalla on viime kädessä Jumalan salattu, moniselitteinen viisaus (33:7-13).

Elämän moniselitteiseen luonteeseen kuuluu olennaisesti *aikojen* erilainen luonne (vrt. jo Saam 3:1-8), joka tulee esille puhumisessa ja vaikeneemisessä (20:6,19-20; 22:6), ihmissuhteissa (6:8; 12:16; 19:9), lainan antamisessa ja takaisin maksamisessa (29:2-5), viinin juomisessa (31:28), lääkärin toiminnassa (38:13) ja erityisesti ihmistä kohtaavissa vaikeuksissa.³² Siksi Ben Sira neuvoo: "Poi-kani, ota huomioon oikea aika" (4:20 heprealaisen tekstin mukaan), sillä "aamusta iltaan aika muuttuu toiseksi, ja Herran edessä kaikki tapahtuu nopeasti" (18:26). Koko luomakuntaa hallitsee "oikean ajan" prinssiippi (39:16-35). Ben Sira korostaa sitä, kuinka Jumala itse on istuttanut elämään aikojen vaihtelun, jota ihmisen tulee pyrkiä ymmärtämään voidakseen ohjata elämäänsä oikeaan suuntaan.

Ben Sira ei saarnaa, ei puhu Jumalan nimissä, vaan hän puhuu omista nimissään niin kuin ihminen ihmiselle. Hänen opetuksensa on *dialogista* sikäli, että se ottaa koko ajan huomioon vastaanottajan, oppilaan. Lisäksi se on *dialektista* sikäli, että se ottaa huomioon elämän moniselitteisen luonteen.

Ja lopuksi se on *eksistentiaalista* sikäli, että se ottaa huomioon oppilaan konkreettisen elämäntilanteen, jossa kulloinenkin ratkaisu on tehtävä. Tässä mielessä Ben Siran opetus edustaa uutta vaihetta israelilaisen viisaukirjallisuuden historiassa. Hänen ajattelussaan yhdistyvät onnistuneella tavalla perinnäinen israeliläinen toorahurskaus sekä ulkomaailmaan nähden avoin sivistysihanne, jotka yhdessä loivat edellytykset juutalaisuuden säilymiselle elinvoimaisena ja omalakisena uskontona keskellä hellenististä maailmankulttuuria.

27 Klassisia esityksiä aiheesta ovat G. von Rad, *Weisheit in Israel*, Neukirchen-Vluyn 1970, s. 309 - 336. sekä J. Marböck, *Weisheit im Wandel. Untersuchungen zur Weisheitstheologie bei Ben Sira*, BBB 37. Bonn 1971 (2. Auflage mit Nachwort und Bibliographie zur Neuauflage. BZAVV 272, Berlin - New York 1999).

28 Snl 1:7; 9:10; 15:33; 16:6; 19:23; 22:4; 23:17; Ps 111:10; 28:28.

29 Smend, *Die Weisheit des Jesus Sirach*. s. XXIII.

30 Skehan & Di Leila, *The Wisdom of Ben Sira*, s. 76.

31 Von Rad, *Weisheit in Israel*, s. 3 16.

32 Sir 2:2.11; 3:31; 5:7; 10; 10:26; 18:24-25; 22:23; 37:4; 40:24:51:10,12.